

O MASAKRU 1942. MALO DRUGAČIJE

Spomenik žrtvama "Porodica", rad Jovana Soldatovića

Novi Sad, januar 2021.

Vladimir Todorović

Ispričao bih donekle različitu priču od uobičajenih januarskih, u povodu stradanja u Šajkaškoj 1942.

Ubijanje po Bačkoj trajalo je te zime od 4. do 29. januara 1942. u Čurugu, Gospođincima, Šajkašu, Đurđevu, Mošorinu, Titelu, Loku, Gardinovcima, Vilovu, Žablju, Bečeju, Srbobranu, Temerinu i u Novom Sadu. U pogromu je nestao nedužan svet svih generacija, a najveći deo ih je završio pod ledom Tise i Dunava.

Pominjem, dakle, ono najosetljivije, stradale. Kada se to nekom govori, obično sledi pitanje o tome koliko je bilo stradalih. Odgovor, nažalost, niko ne može da da. Ni približan broj, a posebno teško pada to da se zna sve manje što se više za odgovorom traga! Kaže se da je poteškoća u tome što su tada nestale čitave porodice, svi žitelji nekih kuća, čak svi iz nekih ulica, te stoga nije bilo moguće... U redu, u pravu su, ali su jednako toliko u pravu i oni što govore su pobijeni imali komšije koji su makar mogli da posvedoče da je ta familija brojala šestoro ili sedmoro, da su u toj i toj kući živele dve ili tri porodice, da su... A postojao je, zar ne, i ranije neki popis stanovništva i, da se htelo, mogle su se ondašnje knjige uporediti s novim, te sagledati baremotprilike koliko je nesrećnika kojih više nema i da neslaganje bude za sto, dvesto, možda i sedamsto. Ovako, međutim...

Da sagledamo brojke redom, s tim da mi nije namera da zamaram svim nađenim podacima.

Fašista, admiral, regent, šta sve ne, samo nipošto operetski lik **Mikloš Horti**, a kako vreme prolazi i takvim ga prikazuju u pojedinim krugovima, ovako piše u memoarima o situaciji u Bačkoj. ***Mora se zabeležiti da je u januaru 1942. počinjeno nekoliko ekscesa.*** Originalni tekst ne poznajem, ali je ili prevod sa mađarskog na engleski dozlaboga užasan ili je autor knjige krvnik. Opremljen sam za drugo. Eksces! U fusnoti, na istoj strani je službena, dakle procena žrtava koju potpisuju bliski Hortiju, **3.309!** Kako onda da ne pitamo koliki je, dragi Bože, kapacitet reči **eksces**, da se u nju smesti skoro tri i po hiljade duša! Idemo dalje.

Da pogledamo knjigu **Janoša Buzašija, *Az Ujvideki razzia***, dakle ***Novosadska racija***, izdanje budimpeštanske kuće *Košut*, iz 1963. Kod nas nije prevedena ili, barem, ne znam za verziju na srpskom. Broj ubijenih je veći. Dakle, brojali su komunisti, ne više Horti, kome je sigurno bilo stalo da ne iznese tačnu procenu. Buaši iznosi da je mrtvih bilo **3.340!**

Još dalje, a reč je opet o mađarskom posleratnom zvaničnom dokumentu i ponovo su zaduženi za statistku... Tu je još više žrtava, **3.809!**

Naših dokumenata sam video sijaset, a mahom piše se da je bilo ubijeno oko **4.500** Srba, Jevreja, Roma i drugih. Negde su na prvom mestu stradali Jevreji a ne Srbi. Znači, nije da nisam primetio, ali da se ne zadržavam.

Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i tako dalje, zvaničan naziv je dugačak, objavila je da je bilo **3.239** mrtvih. Eto, manje ih je nego kod Hortija i u pomenutim mađarskim dokumentima!

Međutim, vidite sada ovo.

Broj stradalnika u knjizi 36, petog toma izdanja ***Vojno-istorijskog instituta Jugoslavije***, knjige objavljene nekih šezdesetih je čak **6.000-7.000!** Piše i ovo. ***Toliko je ubijenih do 27. januara.*** A masakr je, znamo, trajao još dva dana i još se ubijalo.

Nije kraj.

Najstariji novinski tekst o žrtvama objavljen je bio u ***Slobodnoj Vojvodini***, januara 1944. Glavni urednik je narodni heroj, Svetozar Marković Toza. Tu piše, žrtava je bilo oko **10.000!**

Navodno, pročitao sam i to, verujte ne u kakvom tabloidu, Toza Marković je Titu referisao da je bilo upravo toliko žrtava. Pred vrhvnog komandanta, zar ne, nije se moglo izlaziti sa nekakvim otprilike procenama.

Dodao bih da postoji tvrdnja o tome da nije retkost da pobedničke strane u ratu uvećavaju broj svojih žrtava. Ko zna zašto to rade. Da bi im uspeh bio veći, da protivnike predstave što surovijim, da ratna odšteta bude zamašnija... ko zna? Ali, ako pripišemo preterivanje ***Slobodnoj Vojvodini***, kako da tumačimo sledeće?

U reportaži iz Budimpešte švedskog novinara **Nilsa Horneja**, u listu *Social-demokraten*, od 1. oktobra 1943. stoji: **oko 10.000 žrtava bilo je tokom zimskih meseci u Bačkoj!** Znači, ni naše novine, ni naš autor.

Hornej, koliko se zna, nije dolazio u ove krajeve. Drugo, *Slobodnu Vojvodinu* su u ratnim danima raznosili kuriri od poverenja. Tajno su novine dostavljane na proverene adrese. Elem, Šveđanin nije mogao u Budimpešti da kupi *Slobodnu Vojvodinu*, pa da se upusti u prepisivanje, a, opet, ima isti podatak o broju žrtava.

Neka nam bude dopušteno da posumnjamo u to da je bio valjan zanatlija. U poslu kojim sam se bavio, novinarstvu, isto je kao i u drugim. I ovakvih ima i onakvih. Hornejova biografija svedoči da je, međutim, bio izveštač *Social-demokratena* i iz Norveške, Finske, Nemačke, Francuske, Belgije, Italije, Velike Britanije, SAD i Kanade. Nema te redakcije koja će na takve zadatke da šalju makar kakve novinare. A ima i to da sam našao da je Horej bio i u kontaktima sa agencijom OSS-a (*The Office of Strategic Services*, pretečom CIA-e). Službe ove vrste, verujem da ne grešim, vrlo pažljivo odlučuju s kim su u dosluhu.

Da li nešto tvrdim? Ne! Samo bih da ukažem na to da ne ide jedno s drugim da se o januarskom pokolju iz 1942. govori kao o najtežem ratnom zločinu počinjenom u Bačkoj ili jednom od najtežih, a da se istovremeno navodi da je stradalo između tri hiljade i toliko ljudi i 10.000!

Da ovaj deo završim onim što sam pročitao kod **Svetislava Basare**. Piše, u drugačijem kontekstu, istina, ali je poenta primenljiva ovde: **pobijen je** (u tom i tom zločinu) **stravičan, nikada ustanovljen broj konkretnih osoba, nikad popisanih imena i prezimena.**

Štima? Da.

Pođimo dalje.

U zimu 1943, ne u tu što se delila sa 1942. već u sledeću, sudilo se u Budimpešti najodgovornijima za pokolj u Bačkoj. Optužba je glasila, ogrešili su se o čast armije! Teško delo! Ipak, okrivljeni su se branili sa slobode! Ima i zapis o tome da je šef centra za zaštitu Mađarske tada pitao jednog od okrivljenih zašto ne pobegnu. Ne, odgovorili su! Ta o časti se radi! Nevini su, ali neka sud ceni. A sud je odmerio nekolicini po 15 godina, pa 10 godina... Ne baš sutradan, no ni puno kasnije, posle martovskog prevrata u Mađarskoj 1944. (to je ono kada su fašiste smenili fašisti par excellence), osuđenici su pobešli. Ni pod okriljem noći, ni uz pomoć užeta sačinjenog od krevetskih čaršava, ni koristeći se tunelom prokopanim ispod zatvorskog zida. Samo su se udaljili i pošllili u Austriju, gde ih je dočekaao Gestapo. Pročitao sam da je tih dana Hitler uputio Ribentropa šta da

poruči nemačkom poslaniku u Budimpešti, prigovori li iko. Da kaže, to je jevrejska mahinacija, jer valjani mađarski vojnici nikada ne bi počinili zlo kakvo im se pripisuje.

Nastavljam sa temom suđenja, ali u 2011.

Najpre mali uvod. Među nekolicinom osuđenih 1943, bio je i učesnik u pokolju, poručnik Šandor Kepiro. I on je, naravno, pobjegao posle presude u Austriju, da bi se brzo vratio domovinu i pravac, gde bi drugo, nego u žandarmeriju, u kojoj je i bio oficir. Našao sam da je učestvovao i u deportaciji Jevreja 1944, mahom u Aušvic, kada su s ovog sveta terani i Jevreji iz Bačke. Njih 16.000 su u ukupnom broju od oko 430.000, od kojih se više od 390.000 nije vratilo. Preostali nisu pomilovani, već samo nisu stigli na red. I moja mama među njima.

Vratimo se u 2011.

Zanimljivo je kako se Kepiro te godine opet našao na sudu. Predistorija kaže da je na kraju rata ponovo pobjegao u Austriju, kada je Crvena armija počela da načinje Mađarsku. Umakao je službenim automobilom, sa šoferom! Otud se domogao Italije i onda otplovio za Argentinu. U Buenos Airesu nije krio svoju prošlost, o čemu je 2011. za mađarske novine govorila njegova ćerka Magdolna. Između ostalog, na pitanje novinara o tome da li joj je otac, tamo u Argentini, pričao o svojim uspomenuama iz rata odgovorila je **da, naravno** i dodala da se **veoma ponosio činjenicom da je bivši policajac**, kao i to da je imao funkciju nekakvog čoveka za vezu u izvesnom **zajedničkom društvu argentinskih i mađarskih žandarma**. Razloga za brigu nije imao, pošto ga niko ga nije uznemiravao, sem što se povremeno, možda, zamislio nad novinskom veću da je upravo on peti na listi najtraženijih ratnih zločinaca.

Đavo, što se kaže, nikada ne spava i nije ni njemu dao mira, pa se sudbinom poigrao devedesetih. Razveo se, Argentinu je hiperinflacija tresla (to kao da je i ovdašnjem narodu poznato), od penzije se tamo teško živelo, ali je imao dovoljno za Mađarsku. I otišao je u Budimpeštu, nakon toga što se doobro o svom planu raspitao u mađarskoj ambasadi, u Buenos Airesu. Problema nema, rečeno mu je i onda je našao stančić, tja, baš prekoputa sinagoge. Nije bez osnova ona da se zločinac vraća... Eto, približio se.

Na sud ga je doterao Efraim Zurof. Evo kako. Kepiroovom šoferu za Austriju, posleratnom žitelju Škotske, bilo je do publiciteta povodom tamošnjeg praznovanja mađarske manjine, primio je novinare, oni zapazili domaćinovu fotografiju iz vremena rata, te se on raspričao, pokazivao i fotografije dok je bio vojnik, a na jednoj uniformisana njih dvojica. Uz njega, šofera Brendona i nekadašnji šef. Ko je čovek... Jasno, u vezi su. Ne često, ali... Novost je novinar preneo tamo gde je trebalo i Zurof je krenuo u potragu. Poslagao je kockice i

oglasio da je otkrio zlikovca. Onda se oglasio i Kepiro. Tužbom Zurofa za klevetu, pa je Zurof morao na sud. U Budimpešti. Zurof je oslobođen, a odmah za njim je Kepiro morao na klupu. Izgledalo je da je mađarskoj državi stalo da rasčisti stvar!

Biografija optuženog je otkrila da je uz onu presudu iz 1943. od 10 godina robije, imao još jednu, zaisto zlo delo, a datirala je iz posleratnog vremena. Sudila mu je Mađarska, dakako u odsustvu, i dala 14 godina. Jeste da ga nema, ali dolijaće, valjda se računalo. Tokom procesa 2011. ta dva podatka nisu prećutana, s tim da se nije ni puno insistiralo na njima. Ispalo je da je prvu doneo sud fašista, znači nenarodnih, druga je tumačena kao osveta komunista, znači bivših.

Prisustvovao sam suđenju 2011. Zli starac nije ušao u sudnicu kroz vrata za sve nas. Preko nekakvih stepenika u tom amfiteatarskom prostoru, unela ga je na invalidskim kolicima nekolicina sredovečnih civila, okićenih raznih značkama. Ne obeležjima filatelističkih društava ili, možda, kajakaških. Predstavili su se fašisti nove generacije.

U prvom redu dela sudnice za publiku je bila ćerka, pristigla odnekud preko okeana. Sin, bivši argentinski rukometni reprezentativac, posle zubar nije došao. Verovatno je slutio šta je njegov otac radio dok je nosio uniformu i bio ga je sram. ili... Ko zna, nemam pojma. Tek, nije ga bilo.

Zlikovcu je bilo dobro preko 90. Poguren, drhtavih pokreta rukama, poluotvorenih usta...

Ipak, u meni ni traga empatiji. Nisam priprost, kažu mi, ali najbolje što sam mogao da smislim gledajući u krvoloka bilo je da je ličio na neuglednu krpenu lutku, bačenu u podrum još ko zna kada. Kako, uostalom, da drugačija bude pozna starost, kad si vek proveo kao ološ!

Je li se i sam trudio da izgleda što gore, da bi izazvao sažaljenje, da bi izgledao što bespomoćnije. Možda. Ako se reč **ološ** koristi da bismo opisali one koji u nama izazivaju gađenje, e onda je okrivljeni bio upravo to.

Uz odavnog otpadnika od čovečnosti, sedela je neka gospođa i kako okrivljeni slabo čuje, ponavljala mu na uho šta ga pitaju i prenosila odgovore. Da li je kojem šta pridodala? Ili možda svakom, da li su je obučili da ga i ona odgovorima brani? Ne znam, s tim da me logika tera da pomislim na to.

Nije porekao službovanje u Novom Sadu. Ipak... Kud bi on?! Pokolj? Šta!? Ta ni pušku nije hteo, rekao je, a kamo li da je učestvovao u zverstvu. Drugi su to činili. Uostalom, primili su oružje, on nije! Odbio je! E sad, kako je nedisciplinovani oficir – koji nije hteo pušku - neposredno posle masakra unapređen, to nisam čuo. Sud nije interesovala ova pojedinost, da mu osvetli mladost.

Digresija na sekundu. **Tibor Čereš**, mađarski pisac, autor je romana *Hideg napok (Hladni dani)*, temeljenog na dokumentima sa suđenja 1943. zlotvorima iz pokolja u Bačkoj. Među likovima romana je i izvesni Šandor Kepiro! pominje ga i po nadimku, Šanjika. Da, upravo tako se zove jedan od gospodara života i smrti u Novom Sadu, 1942. Ološ se na suđenju 2011. nije sećao dosta tog, ali je bio siguran da lik iz romana nije on! Slučajnost, ništa drugo! I poverovalo se! Kao i drugom što je govorio, ili onom što je njegova spikerka saopštavala. Izrečena je besramna presuda. Okrivljeni je oslobođen, pošto nije bilo dovoljno dokaza. Okićeni značkama su ushićeni aplaudirali. Sudu? Ne. Heroju Kepiru! Fašisti. Šta je drugo bilo za očekivati? Bio sam tamo i tog ponedeljka. Kako smo se osećali nas nekolicina bolje da ne pričam.

U knjizi sam objavio kompletnu presudu. Da sramota ostane zabeležena. U arhivi budimpeštanskog suda, pretpostavljam, gurnuta je tamo gde je nije moguće naći iz prve. Bestidnim sudijama pridodajem tužioca. Već prvog dana, kada je pročitao optužicu, moj prijatelj Branimir Mitrović, iskusni advokat a fah mu je krivica, odmah mi je tamo, u sudu, došapnuo sumnju u to da će Kepiro biti kažnjen. Takva je optužnica, rekao mi je. Provalio Bane bagru iz prve! Sledi nastavak, koji dan posle presude. Novi Sad i Beograd su razglasili da su organizovali proteste. Ima, vala, zašto, jel' da? Da se na sav glas oglasimo o presudi. Međutim, stvar se dešava šest dana kasnije! Kada nešto boli, koliko je poznato, ili se grakne odmah ili najkasnije sutradan.

Ravno je čudu da nas se u Novom Sadu okupilo dvestotinak. Ličilo je da se sve složilo tako da niko ne dođe. Em šest dana docnije, em je dan bio nedelja, a vreme početka u šest ili sedam predveče. Da svojim poslom ne dođoše i oni iz 1389. ili kako je već ime toj desničarskoj družini, bilo bi nas za autobus s prikolicom.

Prijatelj mi je javio da u Beogradu nije bilo ni koliko nas u Novom Sadu. Bedna presuda, takve i demonstracije!

Kepiro je umro dva meseca kasnije. Najavljene žalbe i tužioca i odbrane su ostale u fijokama. Peti po redu među najtraženijim ode na onaj svet kao slobodan, nevin čovek. Ima ona o tome da je pravda spora i dostižna. Paaa, kako se uzme.

Ti protesti su, besumnje, senka, ili kako to već da krstim, minus, možda, naše današnje države. Nekad... Znete ono, ma dok je bila Juga, ne bi to...

Neka bude, mada možemo da pogledamo, naprimer, kada je prvi put naša bivša država zvanično obeležila pokolj u Šajkaškoj.

Ako mi nešto nije promaklo, a to je uvek moguće iako sam se trudio da sve savesno prelistam, prvu informaciju o oficijelnoj komemoraciji sam našao u januarским novinama iz 1967. Dakle, četvrt veka posle krvoprolića. Do tada muk.

Politika i **Borba** dali su vest posle skupa na keju. Njihova novinaska braća po drugim sredinama nisu dali ni toliko. U novosadskim novinama, **Dnevniku** i listu na mađarskom, **Magyar Szó**-u, imali su više.

U **Dnevniku** je zalet uhvaćen pet dana ranije, 18. januara, kada je izašlo jedno od zastrašujućih svedočenja. Potom je **Miroslav Antić** napisao genijalan tekst, s naslovom na mađarskom, **Virágok és emlékek (Cveće i uspomene)**. Posle je Antić napravio i dokumentarni film, **Spomenik**, inicirajući podizanje spomenika **Porodica**, ovog na novosadskom keju.

Da se vratim prvoj komemoraciji. Ne kažem da ih do 1967. nije bilo, ali su priređivani u zatvorenim krugovima, u jevrejskoj opštini, u crkvi je bilo bogoslužjenja... Individualne komemoracije održavane su na obalama reka, gde su neutešni jecali, palili sveće, ćutali zagledani u nebo ili talase. Ko sam, ko u društvu ostatka porodice.

Godinama i godinama su, podalje od ožalošćenih, dežurali zaduženi da vode računa o tome ko je došao, te potom izveštavali nadležne. Da se zabeleži, za svaki slučaj. Lako će šef papir baciti, ne bude li potreban. Ako zatreba, tu je, sve piše!

Ponavljam, možda mi je promakao neki broj novina od 1944. do 1967, možda je bilo, s vremena na vreme nekih napisa. Oficijelnih komemoracija, u svakom slučaju, nije bilo.

I onda 23. januar 1967. Bi državna. Na keju građanstvo, vojni orkestar, političari, zastave, bio govor, ljudi plakali, palili kod kuće načinjene lampione, karanfili i ruže nestajali su u Dunavu. Nadležni za nadgledanje i izveštavanje su imali slobodan dan.

Mada su manifestaciji prisustvovali i neki od najistaknutijih vojvođanskih funkcionera, za mikrofonom se našla drugarica čiji je politički položaj bio uvek *do*. Članica i ovog i onog, ali nikad *to i to*. Njeno je bilo i ostalo *do*. Tako je govor i imao težinu i nije, onu baš-baš. Rečeno je, nije da nije, a da je odjeknulo pa i nije!

Od tada stvari teku, a od pojave ove trodecenijske pojave koja nas je snašla, pravoslavna crkva ima naglašenije mesto od ranijeg. Ako. Ne zato jer to punih usta hvalim, već smatram ovo rešenje puno, puno boljim od ćutanja.

Sada reč, dve o onom što o zločinu u Šajkaškoj kaže dr Teo Kovač. Pita i odgovara; **Zašto racija? To je bio masakr, divljaštvo, ubijanje radi ubijanja.**

Počinioci su, svesni zlodela, zločin sakrili i neprikladnim nazivom. Ima li pravo dr Kovač? Ima! Dajem mu svoj glas, jer nijedna od enciklopedija ili rečnika koji su mi bili dostupni ne kažu da su sinonimi reči **racija** i **masakr**. Ni reč **pljačka**. A januara 1942. je grabeža bilo na sve strane. Posvud gde se ubijalo. Još skroman dodatak.

Na keju, gde je centralna manifestacija, u najvećem broju dolaze isti. Iz te većine izostaje se samo zbog bolesti ili onog – ne daj, Bože. Sastav zvanica se menja, kao i drugde kod nas, s vremena na vreme. Dolaze malo prvi, pa malo drugi, koji s prvim više nikud ne bi išli. Onda dođu treći, za njima četvrti, sličnomisleći sa prvim ali bez njih. Bolje. Bili su među posebnim a prisutnim razni, svi odreda za razno zaslužni. Do nekog datuma. Posle, kažem, pojedinih ne bude, a izostavljene s liste važnih više (skoro po pravilu) nije moguće videti među takozvanim običnim, u onoj većini. Izuzetak je bivši veliki partijski šef, gospodin Mirko Čanadanović. I kao drug je bio gospodin, govori se za njega. Ne znam, niti ga poznajem. Samo smo jednom pričali telefonom, na temu komemoracije. Rekao mi je najpre to što sam znao (zato sam upravo njega i kontaktirao), da je inicirao organizaciju komemoracija, a da ih do 1967. nije bilo, pošto je puno toga zavisilo od odnosa sa SSSR. To sam čuo. Prepričavam. Ono, da se nije... zato što se i na taj način čuvalo bratstvo i jedinstvo, a o čemu se često priča, nije spomenuo. Kad nije, pitao sam. Kazao je, ne! Slično kao na novosadskom keju bude i neki dan kasnije, 27. januara, na Jevrejskom groblju, kada se obeležava Međunarodni dan sećanja na žrtve Holokausta. Budu i tamo dva sveta. Obični i garnitura promenljivih.

Dopustite malo sećanje.

Pre neku godinu me je poznanik, visoki funkcioner jedne stranke, zamolio da njihovu delegaciju odvedem na Jevrejsko, da polože venac. Ne znaju gde je, a poklonili bi se senima pre nego što dođe vlast. Ne baš da im se gade, ali ne mogu da je smisle. Dobro. Odvedem ih, stave venac, poklone se, stoje koliko pristojnost nalaže i odu. Ostadoh sam na groblju i običan svet, mahom jevrejski, počne da dolazi, pričamo, cvokoćemo i naposletku dođe vlast. Ne bih čekao, ali bih da prisustvujem ceremoniji. Zverajući levo-desno, zapazim šefa protokola vlasti da diskretno sklanja onaj prvi venac u stranu, da bi na najvidnije mesto bio položen venac aktuelnih. Tako i bi.

Ove godine bi jedan venac. Koalicija čini svoje.

Bilo i ono, čak godinama, da se u dva dana dolazilo na kej, neće ovi sa onima i oni sa ovima. Ipak, da više ne zastajkujemo.

Počeh od komemoracija, a temu zasenila politika. Sve je umazala. I mene.

Jedino sam o njoj pričao. A šarala je po evidenciji žrtava, proturila Kepira u

nedužne, osramotila proteste, smislila četvrtvekovno oklevanje da se zločin obeleži, smestila masakr u neprikladan pojam.

Pokojnici, barem u dane kada ih se sećamo zaslužuju našu čestitost.